

ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΠΟΤΙΛΙΑ ΣΤΟ ΠΕΛΑΓΟ

Κείμενα για τήν ποίηση
τοῦ Γιώργου Σεφέρη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΙΧΛΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	13
«Piazza San Nicolò» – Τοπίο Ἑρημης Χώρας	25
«Ἐγκωμη» – Μιὰ αἰρετικὴ ἀνάγνωσις	63
Ἐπιμέρους σχόλια στὴν «Ἐλένη»	89
«Λυκόπετρα» – Τρία πικρὰ ποιήματα	103
Πραγματολογικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὸ <i>Μυθιστόρημα</i> , ΙΣΤ΄	121
Μιὰ σκηνοθεσία καὶ μιὰ ἐρμηνεία γιὰ τὸ ποίημα «Ἐπικαλέω τοι τὴν θεόν...»	151
Ἀνέκδοτο σχόλιο τοῦ Σεφέρη γιὰ τὸ ποίημα «Ὁραῖο φθινοπωρινὸ πρωὶ»	179
Σεφερικὴ ποιητικὴ καὶ ὄνειροπλασία	187
Σχόλιο στὴν «Κίχλη», Γ΄ 27-28, «Τὸ φῶς»	209
«Ἀγγελικὸ καὶ μαῦρο, φῶς» – Μιὰ ἐρμηνευτικὴ προσέγγισις	221
Γιὰ τὸ ποίημα «Κυριακὴ» ἀπὸ τὶς «Σημειώσεις γιὰ μιὰ “Ἐβδομάδα”»	257
 ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
Ἡ Rae Dalven στὴν ἀλληλογραφία Κατσίμπαλη – Σεφέρη	267
 ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ	273
 ΕΙΚΟΝΕΣ	275
 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	281
 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΕΦΕΡΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΖΩΝ	287

«ΛΥΚΟΠΕΤΡΑ» - ΤΡΙΑ ΠΙΚΡΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Στὴ Ρένα Πολίτη

*«Δὲν ξέρουμε τὴν πίκρα τοῦ λιμανιοῦ
σὰν ταξιδεύουν ὅλα τὰ καράβια»*

*Lupus est homo homini.*¹

PLAUTUS, *Asinaria*

ἔξειμι πατρίδος, πόλις ὑφάπτεται πυρί.
ἀλλ', ὧ γεραιῆ πούς, ἐπίσπευσον μόλις,
ὡς ἀσπάσωμαι τὴν ταλαίπωρον πόλιν.²

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, *Τρωάδες* 1274-6

1

ΤΟ 1977 ΔΗΜΟΣΙΕΥΤΗΚΑΝ γιὰ πρώτη φορὰ στὶς *Μέρες Γ'*³
τρία ποιήματα τοῦ Σεφέρη μὲ κοινὸ τίτλο σὲ παραλλαγή:

1. «Ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν ἄνθρωπο συμπεριφέρεται σὰν λύκος», Titus Maccius Plautus, *Asinaria*, Π.iv.495. Πβ. τὸν ζωγραφικὸ πίνακα τοῦ Georges Rouault (1871-1958) μὲ τὸν τίτλο «Homo homini lupus» (περ. 1944), Musée National d'Art Moderne, Παρίσι.

2. Ἐκάβη

Φεύγω τώρα ἀπ' τὴν πατρίδα καὶ ἡ πολιτεία μας καίγεται.
Ἄχ γέρικά μου πόδια, βάλτε δύναμη
νὰ σταθῶ· τὴν ταλαίπωρη πατρίδα
νὰ χαϊρετήσω γιὰ στερνὴ φορὰ.

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* 1274-1276, μεταγραφὴ στὰ νέα ἑλληνικὰ Κώστας Βάρναλης, Κέδρος, 1966. Πβ. καὶ τὸ μεγάλο ποίημα τοῦ Γιάννη Ρίτσου, *Ὁ ἀφανισμὸς τῆς Μῆλος*, Κέδρος, 1974.

3. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ'* (16 Ἀπρίλη 1934-14 Δεκέμβρη 1940), *Ἴκαρος*, 1977, σσ. 24-25 καὶ 27.

«Λυκόπετρα», «Λυκόπετρα 2» και «Λυκόπετρα 3». Τὰ ποιήματα αὐτά, πού γράφτηκαν τὸν Αὐγούστο-Σεπτέμβριο τοῦ 1935, παρουσιάζουν μεταξύ τους θεματικὴ συγγένεια καὶ συνιστοῦν μιὰ μικρὴ προσωπικὴ τριλογία. Ὅσο γνωρίζουμε, ὡς τώρα δὲν ἔχουν σχολιαστεῖ.

Ἀπὸ τὶς ἡμερολογιακὲς καταχωρίσεις τοῦ Σεφέρη συμπεραίνουμε ὅτι ἡ «Λυκόπετρα» γράφτηκε στὸ θέρετρο τοῦ Σανατορίου Πηλίου⁴ (*Μέρες Γ'*, 31.8.35, σσ. 24-25), ἐνῶ τὰ δύο μικρότερα ποιήματα («Λυκόπετρα 2» καὶ «Λυκόπετρα 3») στὴν Ἀθήνα, στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Κυδαθηναίων (*Μέρες Γ'*, [4].9.35, σ. 27).

Ὁ τίτλος αὐτῶν τῶν ποιημάτων πιστεύουμε ὅτι συνδέεται μὲ τὴ θέση Ἀλικόπετρα,⁵ ἕναν θεόρατο βράχο πού ὀρθώνεται σ' ἕνα ἄδεντρο τοπίο ψηλὰ στὴ δυτικὴ ράχη τοῦ Πηλίου, πέντε χιλιόμετρα μετὰ τὴν Πορταριά. Ἡ δημοσιὰ τὸν παρακάμπτει, στρίβει ἀνεβαίνοντας, καὶ σὲ ἄλλα πέντε χιλιόμετρα συναντᾷ τὸ Σανατόριο Πηλίου — ἐκεῖ ὅπου ὁ ποιητὴς συνέχισε τὶς διακοπές του ὕστερα ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι τοῦ '35. Ἔχουμε τὴν ἐντύπωση πὼς γιὰ τὶς ποιητικὲς του ἀνάγκες ὁ Σεφέρης μετέτρεψε τὴν Ἀλικόπετρα σὲ *Λυκόπετρα*. Ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ τὸν ὀδήγησε μὲ ἠχητικούς συνειρμούς στὴ δεύτερη, ἡ ὁποία μὲ τὶς ἰσχυρές της συνδηλώσεις ἔγινε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ποιητικὸ τοπίο θανάτου καὶ σύμβολο τῆς ἀνθρώπινης θηριωδίας — τὸ ἱστορικὸ καὶ βιωματικὸ πλαίσιο τῶν τριῶν ποιημάτων πού ἐξετάζουμε.

Ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀλικόπετρα μᾶς τὸ ὑποδεικνύει ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς. Πρῶτα στὴν ἡμερολογιακὴ ἐγγραφή τῆς 31ης Αὐγούστου 1935 (*Μέρες Γ'*, σ. 24) στὸ Σανατόριο Πηλίου, ὅταν ἀναφέρει τὴ Λυκόπετρα σὲ σχέση μὲ τὴ χλωρίδα τῆς πε-

4. Βλ. ἐδῶ «“Piazza San Nicolò” – Τοπίο Ἐρημης Χώρας», σ. 37, σημ. 18.

5. Ἡ Ἀλικόπετρα βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο χιλίων μέτρων στὴ δυτικὴ ράχη τοῦ Πηλίου, πάνω ἀπὸ τὰ χωριά Δράκεια καὶ Ἅγιος Λαυρέντιος.

ριοχῆς τοῦ Σανατορίου καὶ μὲ τὸ βουνό. Ἔπειτα, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἐνδέκατος στίχος τῆς «Λυκόπετρας»

Ὅσο ἀνεβαίνεις πλαταίνει ἢ θάλασσα, κοίτα· [1]

[...]

στὴν ἤσυχη θάλασσα πὸν ὄλο πλαταίνει [11]

σὲ κάθε στροφῆ

περιγράφουν τὴν ἴδια ὠραία εἰκόνα τοῦ παρουσιάζεται μπροστά μας καθὼς, ἀνεβαίνοντας τὴ δημοσιὰ ἀπὸ τὴν Πορταριά πρὸς τὴν Ἀλικόπετρα, τὸ μάτι ἀγκαλιάζει ὀλόκληρο τὸν Παγασητικὸ κόλπο.

2

Στὴ «Λυκόπετρα» κάποιος ἀνώνυμος ὁμιλητῆς — τοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πὼς εἶναι ὁ ποιητῆς—, καθὼς ἀνεβαίνει τὴ δημοσιὰ ἀπὸ τὸν Βόλο πρὸς τὸ Σανατόριο Πηλίου, ἀπευθύνεται σ' ἕναν λυπημένον καὶ ἀπόμακρον σύντροφο — τὸν ἑαυτὸ του— σ' ἕνα εἶδος ἐσωτερικοῦ μονολόγου. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς τοῦ ὁμιλητῆ εἶναι ἄλλοτε παρηγορητικός, ὅταν προσπαθεῖ νὰ στηρίξει τὸν λυπημένον σύντροφο, ἄλλοτε τραγικός, ὅταν ἐρμηνεύει τὰ γεγονότα καὶ ἐκφράζει γενικότερες σκέψεις καὶ κρίσεις. Ὁλόκληρο τὸ ποίημα τὸ διατρέχει ἕνα αἶσθημα ἀγωνίας καὶ βαθιᾶς ὀδύνης.

ΛΥΚΟΠΕΤΡΑ

Ὅσο ἀνεβαίνεις πλαταίνει ἢ θάλασσα, κοίτα·

ὁ τόπος πὸν σὲ πλήγωσε πόσο ἔγινε τώρα μικρός.

Τὰ χέρια σου, δὲν τὰ ἔχει πιὰ τὸ σκοτάδι, ἔγιναν πάλι

δικά σου·

μποροῦν νὰ ἔγγιξουν καὶ νὰ γνωρίσεις πάλι τὸν οὐρανό.

Ὁ τόπος πὸν σὲ πλήγωσε σὲ κάθε στροφῇ βυθίζει, [5]
 στὸ δέρμα σου δὲ νιώθεις πιά τὸ πονκάμισο τοῦ κενταύρου
 μήτε τὰ μάτια
 πὸν γυρεύουν τὴν πλερωμῇ.

Ὁ τόπος ὁ δικός σου· τὸ αἷμα καὶ τὸ σκοτάδι
 βυθίζει σὰν τὸ καράβι πὸν εἶναι καιρός του νὰ βυθιστεῖ [10]
 στὴν ἡσυχὴ θάλασσα πὸν ὄλο πλαταίνει
 στὴν κάθε στροφῇ.

Κάθισε πλάι μου στὴν πέτρα, μὴ συλλογίζεσαι
 τὸ σκοτωμένο καὶ τὸ φονιά τὴν προδοσία καὶ τὴν ψευτιά.
 Μὴ συλλογίζεσαι, κάθισε πιὸ κοντὰ [15]
 ἐδῶ στὴν πέτρα πὸν ἄγγιξε τὸ κοπάδι τῶν λύκων.
 Κοίταξε ἀπὸ τὴν πείνα τους τί ἔχει ἀπομείνει·
 μιὰ ἡσυχὴ λίμνη
 καὶ δυὸ φωτιές πὸν ὄλο μικραίνουν κι ἔχουν χαθεῖ. [19]

Τὸ ποίημα, πὸν χαρακτηρίζεται ἀπὸ δραματικὲς ἀντιθέσεις, ἀνοίγει μὲ τὴν εἰκόνα ἐνὸς ὠραίου τοπίου στὸ βουνὸ μὲ τὴν πλατιὰ θάλασσα κάτω· ὡστόσο σ' αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἀμέσως ἀντιπαρτίθεται ἡ «καιρία πληγῆ ἔσω»⁶ τοῦ θλιμμένου συντρόφου (στ. 1-2). Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο —καὶ τὸ κύριο— ἀπὸ τὰ δύο θέματα τοῦ ποιήματος· ἐμφανίζεται ξανά στὸ στίχο 5 καὶ ἀργότερα ἀναπτύσσεται στὴν κορύφωση τοῦ ποιήματος.

Ὁ τόπος πὸν πλήγωσε τὸν σύντροφο δὲν διευκρινίζεται μέσα στὸ ποίημα, οὔτε καὶ ἡ αἰτία τῆς ὀδύνης του. Ὡστόσο, στὴν ἡμερολογιακὴ ἐγγραφῇ τῆς 19ης Αὐγούστου 1935 στὸ Σανατόριο, ὁ Σεφέρης σημειώνει: «Ἀπὸ τότε πὸν ἤρθα στὸ Πήλιο, τριγυρίζω ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ στὰ βουνά, ἀνοίγοντας ὀλοένα μπουκαπόρτες, πετώντας σαβούρα, ἀνασαινοντας. Ἐλπίζω νὰ γυρίσω ὀλότελα διαθέσιμος καὶ καθαρισμένος. Κολυμπῶ μέσα στὴ

6. Αἰσχύλος, Ἄγ. 1343, «ὄμοι, πέπληγμαὶ καιρίαν πληγὴν ἔσω».

δυστυχία και την αφήνω πίσω μου!». Συμπεραίνουμε λοιπόν πώς ο τόπος που πλήγωσε τον ποιητή είναι η Αθήνα. Όσο για την αιτία της «δυστυχίας» του μάς πληροφορεί η αδελφή του Ίωάννα Τσάτσου.⁷ Είναι τα τραγικά γεγονότα του κινήματος του Βενιζέλου την 1η Μαρτίου 1935 και οι ζοφερές επιπτώσεις του: το κακοσχεδιασμένο κίνημα των αξιωματικών και η οίκτηρή κατάρρευση του ύστερα από έντεκα μέρες· οι συλλήψεις και διώξεις των φιλελεύθερων πολιτικών, οι δίκες και οι εκτελέσεις των κινήματιων, που άκολούθησαν, και οι εκκαθαρίσεις στις δημόσιες υπηρεσίες. Ο Βενιζέλος και ο Πλαστήρας αυτοεξορίστηκαν και καταδικάστηκαν έρήμην σε θάνατο, ενώ οι επιπτώσεις στους ύποστηρικτές τους στην Ελλάδα ήταν όδυνηρές.⁸ Μάς είναι γνωστό ότι την περίοδο εκείνη η οικογένεια του Σεφέρη και οι φίλοι τους υπέστησαν «κοινωνικό έξοστρακισμό» ως ύποστηρικτές του Βενιζέλου, ο ίδιος δέ ο ποιητής είχε γνωρίσει τον «συστηματικό διωγμό»⁹ στο Ύπουργείο.

7. Ίωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Έστια, 1973, σσ. 333-336.

8. Έπτά μήνες αργότερα (Όκτ. 1935), ο Κονδύλης και ο Μεταξάς θά ανατρέψουν την κυβέρνηση, θά άκολουθήσει τó ψευτοδημοψήφισμα, ή επάνοδος του βασιλιά στις 25 Νοεμβρίου 1935 και ή έπιβολή δικτατορίας από τον Μεταξά τον Αύγουστο του 1936. Αύτή ή πολιτική ύβρις άποτυπώνεται άρκετά πιό φανερά σ' ένα άλλο «περιστασιακό» ποίημα που ο Σεφέρης έγραψε λίγο αργότερα (25.11.35), τó «Λεωφόρος Συγγρού, Β'» και έστειλε στον φίλο του Γιώργο Θεοτοκά. Τó ποίημα παρέμεινε, ως γνωστόν, άδημοσίευτο για σαράντα χρόνια. Τó 1975 πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Άλληλογραφία (1930-1966)*, Γιώργος Θεοτοκάς και Γιώργος Σεφέρης, φιλολ. έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Έρμης, 1975, σσ.136-138. Τó 1976 περιλήφθηκε στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'*, φιλολ. έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, 1976, σσ. 64-66. Για τά ίστορικά γεγονότα βλ. *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, Έκδοτική Άθηνών, 1978, ΙΕ', σσ. 358-372.

9. Ρόντρικ Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον Άγγελο*, Άθήνα, Ώκεανίδα, 2003, σσ. 207-213.

Στὸ πολιτικὸ ἡμερολόγιό του ὁ Σεφέρης ἀποσιωπᾷ ἐντελῶς τὸ θέμα· σὲ κάποιες ὅμως ἐγγραφές τοῦ προσωπικοῦ του ἡμερολογίου ὑπάρχουν ὑπαινικτικὲς ἀναφορές, ἐνῶ στὰ ποιήματα ποὺ ἐξετάζουμε ἢ ἀπελπισία του καὶ ἢ πίκρα ἀποτυπώνονται πολὺ ἔντονα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναφορὰ τῆς «Λυκόπετρας» καὶ τῆς «Λυκόπετρας 3».

Τώρα, καθὼς οἱ δύο σύντροφοι ἀνεβαίνουν ψηλὰ στὸ βουνό, ἢ «ἀσυνήθιστη φύση» καὶ ἢ ὁμορφιά τοῦ τοπίου κάνουν τὸ ἐχθρικό καὶ ἐκδικητικὸ περιβάλλον τῆς Ἀθήνας νὰ φαίνεται μικρὸ καὶ μακρινό (στ. 1-2). Ὡστόσο, ὁ σιωπηλὸς σύντροφος ἔχει καὶ ἓναν ἄλλο σοβαρὸ λόγο νὰ αἰσθάνεται ἐδῶ στὸ Πήλιο πολὺ ἀνακουφισμένος. Στὴν ὀδυνηρὴ του κατάσταση, αἰσιόδοξη διάθεση τοῦ προκαλεῖ καὶ ἡ εὐφρόσυνη παρουσία ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ὁ ὁμιλητὴς του παρατηρεῖ ὑπαινικτικά. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο θέμα τοῦ ποιήματος, ποὺ ἐμφανίζεται καὶ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν τρίτο ἕως τὸν ὄγδοο στίχο. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι μιὰ γυναίκα ποὺ αὐτὸν τὸν καιρὸ «σήκωσε τὴ θλίψη τούτη ἀπ' τὴν καρδιά» τοῦ ποιητῆ, ὥστε νὰ μὴ νιώθει «πιά στὸ δέριμα του τὸ πονκάμισο τοῦ κενταύρου» (στ. 6).

Ἦστερα ἀπὸ τὰ δραματικὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1935, ὁ Σεφέρης φεύγει γιὰ τὶς καλοκαιρινές του διακοπές στὴ Ζαγορὰ Πηλίου (6.8.35-18.8.35) ὅπου ἤδη βρίσκεται ἡ ἀδελφή του μὲ τὴν οἰκογένειά της.¹⁰ Ἐκεῖ γνωρίζει τὴν Ἄννα Καραμάνη¹¹ («τὴν ὠραία γυναίκα πάνω στ' ἄλογο μὲ τὰ λυτὰ μακριὰ μαλλιά»),¹² ποὺ εἶχε ἔρθει νὰ τοὺς ἐπισκεφθεῖ ἀπὸ τὸ Σανατόριο

10. Ἰωάννα Τσάτσου, *Ὁ ἀδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, σ. 334.

11. Ἡ Ἄννα Καραμάνη (1901-2006) ἦταν τότε γυναίκα τοῦ Πηλιορείτη γιατροῦ Γεωργίου Καραμάνη (1873-1964), ἰδρυτῆ τοῦ Σανατορίου Πηλίου. Τὸ 1940 παντρεύτηκε τὸν Ἄγγελο Σικελιανό. Βλ. ἐδῶ «“Piazza San Nicolò” – Τοπίο Ἐρημῆς Χώρας», σμ. 16, 18, σσ. 36, 37-38.

12. Ἰωάννα Τσάτσου, *Ὁ ἀδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, σ. 336.

Πηλίου. Μαζί της ζει εκεί μια έντονη έρωτική σχέση¹³ που θα συνεχιστεί και στο Σανατόριο, όπου ο Σεφέρης περνά το υπόλοιπο των διακοπών του (18.8.35-1.9.35).

Στη γυναίκα αυτή φαίνεται να αναφέρεται και η αινιγματική έγγραφη εκείνων των ημερών στο Σανατόριο (*Μέρες Γ'*, σ. 24): «Τετάρτη, 21 Αυγούστου [1935]. [...] Λυγμοί [...]. Ή μαγεμένη κάμαρα. Στοργή· βαθύτατη στοργή· δάκρυα. Θάλασσα και βουνά πολύ άπαλά. Νήμα τής ζωής κομμένο». Ή τελευταία κρυπτική φράση πιστεύουμε πως παραπέμπει στο τραγικό έπεισόδιο τής αυτοκτονίας ενός άσθενους στο Σανατόριο — έπεισόδιο που θα διηγηθεί αργότερα ή Άννα Σικελιανού (Καραμάνη) στο βιβλίο της *Η ζωή μου με τον Άγγελο*.¹⁴

Λίγες μέρες αργότερα στην Άθήνα, ο ποιητής σημειώνει στο ημερολόγιό του (*Μέρες Γ'*, σ. 25-26): «Είναι ακόμη πολύ νωρίς για να καθίσω ήρεμα να ξανακοιτάξω το ταξίδι μου· είναι ακόμη πολύ ζωντανό. Κινείται σαν ένας ρυθμός κάποτε πιό απόμακρος και κάποτε πιό έντονος» — ή γυναίκα που βρίσκεται πίσω από τους στίχους τής «Λυκόπετρας», που σχολιάσαμε παραπάνω.¹⁵

13. Πβ. δύο ανέκδοτες έπιστολές του Σεφέρη στην αδελφή του Ίωάννα Τσάτσου, 10.8.37 και 21.9.37, Αρχείο Κ. και Ι. Τσάτσου, Φάκελος 7.

14. Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, Έστια, χ.χ., σσ. 38-39.

15. Πβ. και το μικρό άτιτλο έρωτικό ποίημα του Σεφέρη, που έγραψε στο θέρετρο του Σανατορίου (Τρίτη [20 Αυγούστου 1935], *Μέρες Γ'*, σ. 21):

*Ποιό γνώρισμα μέσα στις καστανιές
τά δασινάρια και τὰ πλατάνια
καθώς τὰ σύννεφα σέρονονται στις κορυφογραμμές:
κόκκινος χιτώνας και τὸ ἄρωμα τοῦ ἐλάτου —
«τίποτε δὲ ρωτοῦν» τοῦτα τὰ μάτια».*

Ἔλατα στο Πήλιο δὲν ὑπάρχουν. Εἰκάζουμε πὼς τὸ «ἄρωμα τοῦ ἐλάτου» εἶναι μιὰ ἐρωτικὴ ἀναφορὰ στὴ συγχεκριμένη γυναίκα, τῆς ὁποίας «τὰ μάτια τίποτε δὲ ρωτοῦν». Τὰ δύο χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα — «γνωρίσματα» — αὐτῆς τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν Σεφέρη στο Πήλιο εἶναι ἀντιθετικά: ἡ ἐσωτερικὴ πληγὴ («κόκκινος χιτώνας») καὶ ἡ γλυκιὰ «γέψη τῆς γυναίκας»

Καθώς οί δύο σύντροφοι ἀτενίζουν ἀπὸ ψηλὰ τὴν πλατιὰ θάλασσα, ὁ ὀμιλητὴς συλλογίζεται τὸ κακοσχεδιασμένο κίνημα ποῦ ἀπέτυχε, καὶ καταλήγει στὴν τραγικὴ διαπίστωση (9-10):

*Ὁ τόπος ὁ δικός σου· τὸ αἷμα καὶ τὸ σκοτάδι
βυθίζει σὰν τὸ καρᾶβι ποῦ εἶναι καιρὸς του νὰ βυθιστεῖ.*

«Δικαιοσύνη· τίποτε δὲν μποροῦσε νὰ ἦταν διαφορετικὰ», σημειώνει μὲ κρυπτικότητα στὸ ἡμερολόγιό του.¹⁶

Φτάνοντας στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ ὅπου βρίσκεται ἡ Ἀλικόπετρα, ὁ ὀμιλητὴς προτρέπει τὸν σύντροφό του νὰ σταματήσουν καὶ νὰ καθίσουν πλάι πλάι στὴ μεγάλη πέτρα· νὰ διώξει ἀπὸ τὸ μυαλό του τὶς πρόσφατες ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες τῆς Ἀθήνας — τὸν ἀνελέητο κατατρεγμό, τὸ μίσος καὶ τὴν ἐκδίκηση, τὸ ψέμα καὶ τὴν προδοσία. Τὸ κοπάδι τῶν ἄγριων λύκων πέρασε ἀπὸ δῶ,¹⁷

ποῦ γνώρισε στὴ Ζαγορὰ («ἄρωμα τοῦ ἐλάτου»: Ἄννα Καραμάνη). Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο θέματα καὶ τῆς «Λυκόπετρας».

Ὁ Σεφέρης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν τοπικὴ διάλεκτο τοῦ Πηλίου δασινάρια εἶναι οἱ συστάδες δένδρων (δασ'νάρ')· τὴ λέξη αὐτὴ τὴν ἄκουσε στὴ Ζαγορὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1935 καὶ τὴν κατέγραψε στὸ προσωπικό του λεξικό· βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Τὸ βυσσινὶ τετράδιο*, παρουσίαση, σχόλια, σημειώσεις Φώτης Δημητρακόπουλος, Καστανιώτης, 1987, σσ. 18, 26, 27 καὶ 91.

16. Πβ. Γ. Σεφέρης, *Μέρη Γ'*, σ. 25, Τετάρτη [4] Σεπτέμβρη [1935]· πβ. καὶ Γ. Σεφέρης, *Μυθιστόρημα*, Δ', «Ἀργοναυτές»:

*Οἱ σύντροφοι τέλειωσαν μὲ τὴ σειρὰ,
μὲ χαμηλωμένα μάτια. Τὰ κοντιά τους
δείχνουν τὸ μέρος ποῦ κοιμοῦνται στ' ἀκρογιάλι.*

Κανεὶς δὲν τοὺς θυμᾶται. Δικαιοσύνη.

17. «Τὸ κοπάδι τῶν λύκων» πέρασε ξανὰ ἀπὸ ἐδῶ, τούτη τὴ φορὰ στὴν κυριολεξία, στὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Γερμανῶν τὸ 1943. Ἡ Ἀλικόπετρα ἔγινε πεδίο φονικῶν μαχῶν, ποῦ κράτησαν τρεῖς συνεχεῖς μέρες, μεταξὺ τῶν ἀνταρτῶν τῆς Ἀντίστασης καὶ τῶν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν.

«ἄγγιξε τὴν πέτρα» (16), κι ἀπὸ τὴν κτηνώδη ἀδηφαγία τους δὲν ἀπόμεινε παρὰ μόνο μιὰ «ἤσυχη λίμνη» — ἡ ἐρημιὰ καὶ ὁ θάνατος— καὶ «δὺὸ φωτιῆς ποῦ ὄλο μικραίνουν κι ἔχουν χαθεῖ»· κάθε ἐλπίδα γιὰ σωτηρία ἔχει ἐξαφανιστεῖ (13-19).

Τὸ θέμα τῆς «λίμνης» ἢ τῆς «ἤσυχης λίμνης» ὡς συμβολισμὸς ἐρημιᾶς καὶ θανάτου ἐμφανίζεται λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ σὲ ἄλλα ποιήματα, ὅπως στὰ:

«Ἐπιφάνια, 1937», 12-14,

...τάχα
 νὰ μένουν ἐκεῖ ποῦ φύσηξε ὁ βοριάς καθὼς ἀκούω
 γύρω στὴν παγωμένη λίμνη τὴν ξένη φωνή.

«Ἡ ἀπόφαση τῆς λησμονιάς», 1, 25-26,

Στάσου διαβάτη μπροστὰ στὴν ἤσυχη λίμνη·
 [...]
 ... στάσου διαβάτη
 μπροστὰ στὴν ἤσυχη λίμνη μὲ τοὺς ἄσπιλους κύνκνους.

«Ἄνοιξη μ.Χ.», 63-65,

Ἐγινε λίμνη ἡ μοναξιὰ
 ἔγινε λίμνη ἡ στέρηση
 ἀνέγγιχτη κι ἀχάραχτη.

Ὁ τελευταῖος στίχος τῆς «Λυκόπετρας»

καὶ δὺὸ φωτιῆς ποῦ ὄλο μικραίνουν κι ἔχουν χαθεῖ

Τότε βομβαρδίστηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ καταστράφηκε τὸ Σανατόριο Πηλίου. «Ἡ πέτρα τοῦ λύκου» περίσσεψε ἐδῶ πάνω καὶ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο... «Τώρα καλύτερα νὰ λησμονήσουμε ... / δὲ φελᾶ νὰ μιλάμε» («Σαλαμίνα τῆς Κύπρος»).

φέρνει στὸ νοῦ μας τὴν Ἔξοδο ἀπὸ τὴς *Τρωάδες* τοῦ Εὐριπίδη (1327-1332). Ἡ Τροία ἔχει πέσει, ἡ σφαγὴ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, καὶ ἀπὸ τὴν πυρπολημένη πόλη οἱ φωτιές σιγὰ σιγὰ ἀπομακρύνονται, «ὄλο μικραίνουν», καὶ στὸ τέλος χάνονται, καθὼς ἡ ἀπορφανεμένη Ἑκάβη καὶ ὁ Χορὸς τῶν αἰχμαλωτίδων γυναικῶν ὀδεύουν ἀργὰ πρὸς τὰ μαῦρα καράβια τῶν Ἀχαιῶν — στὴν ἐξορία καὶ τὴν πικρὴ σκλαβιά:

Ἑκάβη

ἰώ.

*τρομερὰ τρομερὰ μέλεα, φέρετ' ἐμὸν ἴχνος· ἴτ'
ἐπὶ τάλαιναν
δούλειον ἀμέραν βίον.*

Χορὸς

*ἰὼ τάλαινα πόλις· ὅμως
δὲ πρόφερε πόδα σὸν ἐπὶ πλάτας Ἀχαιῶν.¹⁸*

3

Ἡ «Λυκόπετρα 3» φαίνεται νὰ εἶναι συνέχεια τῆς «Λυκόπετρας». Τὰ ἴδια πρόσωπα τοῦ δράματος· ὅμως τὸ σκηνικὸ τοπίο εἶναι ἀπροσδιόριστο. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ στρατιωτι-

18. Ἑκάβη

*Ἄλί! Δόλιο κορμὶ ποὺ τρέμεις, ὀδήγα τὸ βῆμα μου.
Ἐμπρός. Ἀρχίστε τὴν πορεία
γιὰ τὴ σκλαβιά τὴν κατὰμαυρη!*

Χορὸς

*Ἄλί! Φτωχιά πατρίδα, πᾶμε
στῶν Ἀχαιῶν τὰ πλοῖα νὰ φορτωθοῦμε!*

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* 1328-1332. Μεταγραφή βασισιμένη στὴ νεοελληνικὴ ἀπόδοση τοῦ Κώστα Βάρναλη, Κέδρος, 1966.

κοῦ κινήματος καὶ τὰ ὀδυνηρὰ ἐπακόλουθά του (στ. 1), ὁ ὀμιλη-
τῆς, ἀπελπισμένος, μᾶς μεταφέρει ἓνα αἶσθημα τραγικῆς αὐ-
τοεγκατάλειψης. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς του γίνεται ἐλεγειακός, κι
ὅλο τὸ ποίημα μοιάζει μὲ μικρὸ χορικὸ κομμοῦ ἀρχαίας τραγω-
δίας.

ΛΥΚΟΠΕΤΡΑ 3

Δὲν ἔχεις τίποτα νὰ διαλέξεις τώρα πὸν βούλιαξε τὸ καράβι. [1]
Κάθε καινούριος τόπος, ὅπου νὰ πᾶς, θὰ σὲ πληγώνει· [2]
ἂν εἶναι ὀξείες, ἂν εἶναι πεῦκα, ἂν εἶναι ἀκόμη τ' ἀκρογιάλι [3]
μὲ τὸν ἀγέρα πὸν ξετυλίγει ἓνα ξεκίνημα πέρα στὸν κόσμου. [4]
Κράτησε τὴ φωνή σου, μὴν κινηθεῖς, ἢ πέτρα τοῦ λύκου [5]
θὰ περισσέφει καθὼς τὴν ἔπλασε ἢ βροχὴ καὶ τὸ χιόνι. [6]

Οἱ τραγικοὶ στίχοι 2-4 μοιάζουν σὰν παραλλαγή ἢ μετάπλα-
ση τοῦ περιώνυμου στίχου «Ὅπου καὶ νὰ ταξιδέψω ἢ Ἑλλάδα μὲ
πληγώνει». Ὁ στίχος αὐτὸς ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ σ' ἓνα
μικρὸ ἄτιτλο ποίημα ποῦ ὁ Σεφέρης ἔγραψε λίγο πρὶν, τοῦτο τὸ
καλοκαίρι ἐδῶ στὸ Πήλιο, ὅταν βρισκόταν στὴν ἴδια βασανι-
στικὴ ψυχολογικὴ κατάσταση. Εἶναι καταχωρημένο κι αὐτὸ
στὶς *Μέρες Γ'* (σ. 19), 12 Αὐγούστου [1935], Ζαγορά:

Ὅπου καὶ νὰ ταξιδέψω ἢ Ἑλλάδα μὲ πληγώνει· [1]
ἐδῶ μὲ βασανίζει τὸ πουκάμισο τοῦ Νέσσου.
Κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια τῆς πλατείας
πίνοντας τσίπουρο, κουβεντιάζοντας
ἀδιαφόρετα γιὰ πολιτικά, ἀκούγοντας [5]
γιὰ τρίτη φορὰ τὴν ἴδιαν ἱστορία
καθὼς ἢ θάλασσα ὑψώνεται ὡς τὰ μάτια μας
σὰν τὸ βαρόμετρο: ὕψος 501,72 μ.
ὁ ματωμένος χιτώνας ὡς τὴν τελευταία φλόγα... [9]

Ἡ Μαρῶ Σεφέρη, σὲ μιὰ τηλεοπτικὴ συνέντευξη μετὰ τὸ θά-

νατο του ποιητή,¹⁹ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Σεφέρης τῆς εἶχε παρατηρήσει σὲ μιὰ στιγμή ἔντονης συναισθηματικῆς φόρτισης, μπροστὰ σ' ἓνα τοπίο τοῦ Κορινθιακοῦ ἐκπληκτικῆς ὁμορφιάς μέσα στὸ φῶς, πὼς «ὅπου καὶ νὰ ταξιδέψω ἢ Ἑλλάδα μὲ πληγώνει μὲ τὴν ὁμορφιά της». Αὐτὸ ἤθελε νὰ ἐκφράσει ὁ ποιητὴς μ' αὐτὸν τὸ στίχο, μᾶς λέει. Ἡ ἀμφισημία τοῦ στίχου βέβαια εἶναι προφανής. Ὡστόσο, ἡ ἀρχικὴ σύλληψη καὶ διατύπωσή του εἶχε ἀρνητικὴ ἀφετηρία καὶ συνδήλωση. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τόσο στὸ ἀρχικὸ μικρὸ ἄτιτλο ποίημα τοῦ 1935, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅσο καὶ στὸ τελικὸ («Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Γ. Σ.», καλοκαίρι τοῦ 1936) ὁ σημαδιακὸς αὐτὸς στίχος συνοδεύεται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ μοιραίου ματωμένου χιτώνα τοῦ Κενταύρου Νέσσου,²⁰ δηλωτικὸ τῆς «καιρίας πληγῆς ἔσω» τοῦ ποιητῆ.

Τὸ θέμα τοῦ θανάτου αὐτὴν τὴν ἐποχὴ διατρέχει ὀλόκληρη τὴν ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Σεφέρη. Καὶ στὴ συμβολικὴ του, κυρίαρχη θέση κατέχει «ὁ ματωμένος χιτώνας»²¹ ποὺ ἐπανέρχεται ξανὰ καὶ ξανὰ σὲ διαφορετικὲς μεταμορφώσεις, δίνοντας στὴν κάθε περίπτωση μιὰ ιδιαίτερη δραματικὴ χροιά. Φαίνεται πὼς τὸ μυθολογικὸ πλαίσιο τοῦ Πηλίου, ὅπου διέμενε αὐτὸν τὸν

19. Τηλεοπτικὴ ἐκπομπὴ τοῦ Φρέντυ Γερμανοῦ (ΕΡΤ).

20. Θυμίζουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, ὁ Κένταυρος Νέσσος σκοτώθηκε ἀπὸ τὸν Ἡρακλεῖ. Ἀργότερα ἡ γυναίκα τοῦ Ἡρακλεῖ Δηιάνειρα τοῦ ἔστειλε νὰ φορέσει ἓνα χιτῶνα ποτισμένο μὲ τὸ δηλητηριασμένο αἷμα τοῦ Νέσσου, ποὺ προκάλεσε τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ἡρακλεῖ· βλ. *Ἑλληνικὴ Μυθολογία*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1986, Δ', σσ. 101, 104-105· Σοφοκλεῖς, *Τραχίνιαι*.

21. Πβ. «τὸ πονκάμισο τοῦ Νέσσου», «ὁ ματωμένος χιτώνας» στὸ ἄτιτλο ποίημα, *Μέρες Γ'*, σ. 19· «κόκκινος χιτώνας» στὸ ἄτιτλο ποίημα, *Μέρες Γ'*, σελ. 21· «τὸ πονκάμισο τοῦ Κενταύρου», «Λυκόπετρα», *Μέρες Γ'*, σ. 25, καὶ «Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Γ. Σ.», *Ποιήματα*, σ. 99· ἀκόμη «τὸ πονκάμισο τοῦ Νέσσου», «Σημειώσεις γιὰ μιὰ “Ἑβδομάδα”», «Σάββατο», *Ποιήματα*, σ. 133· «τυρανισμένος ἀπὸ τὸ δικό μου πονκάμισο», «Μυκῆνες», *Ποιήματα*, σ. 77.

καιρό ο Σεφέρης, ήταν πολύ πρόσφορο μέσο για να εκφράσει συμβολικά την αγωνία και την οδύνη του. Ωστόσο, συναυτοῦμε και τὸν «ἔπινο τοῦ πελάγου» ὡς θέμα θανάτου σ' ἓνα ἄλλο ποίημα²² και τὴν «ἤσυχη λίμνη» πὸν συζητήσαμε παραπάνω.

Στὸ τέλος τοῦ ποιήματος ὁ τόνος τῆς φωνῆς τοῦ ὁμιλητῆ πέφτει ἀκόμη περισσότερο, γίνεται συμβιβαστικὸς και προτρεπτικός (στίχοι 5-6)· ὁ φανατισμὸς, ἡ βία και ὁ θάνατος παραμονεύουν. «Και ὅταν βλαστήσει ὁ φανατισμὸς, ἡ φωτιά δὲν εἶναι μακριά», ἔχει σημειώσει ὁ ποιητῆς σὲ παλαιότερη ἡμερολογιακὴ ἐγγραφή.²³

Ἔχει παρατηρηθεῖ²⁴ ὅτι τὸ θέμα τῆς πέτρας στὴ σεφερικὴ ποίηση εἶναι δεμένο μὲ τὴν ἔννοια τῆς καταδίκης, τῆς ποινῆς ἢ τῆς μοίρας. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἔχουμε στὸ *Μυθιστόρημα*, Κ', «Ἄνδρομέδα» (4):

*Αὐτὲς οἱ πέτρες πὸν βουλιάζουν μέσα στὰ χρόνια ὡς ποῦ
θὰ μὲ παρασύρουν;*

Στὴ *Γυμνοπαιδία*, Α', «Σαντορίνη», 42-44:

*ξεκόλλησε ἀπ' τὸν ἄπιστο καιρὸ
και βούλιαξε,
βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες*

και Β', «Μυκῆνες», 12-15:

*Βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες·
τοῦτες τὶς πέτρες τὶς ἐσήκωσα ὅσο βάσταξα*

22. Σεφέρης, *Ποιήματα, Τετράδιο Γυμνασμάτων*, «Σιρόκο 7 Λεβάντε» (Πήλιο, 19 Αὐγούστου 1935), σ. 97.

23. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Β'* (24 Αὐγούστου 1931-12 Φεβρουαρίου 1934), Ἰκαρος, 1975, σ. 114.

24. Λίνα Λυχναρᾶ, *Τὸ μεσογειακὸ τοπίο στὴν ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη και τοῦ Ὀδυσσεά Ἐλύτη*, Ἀθήνα, Γαβριηλίδης, 2002, σσ. 70-72.

τούτες τις πέτρες τις αγάπησα όσο βάσταξα
τούτες τις πέτρες, τή μοίρα μου

ἦ 33-34:

Φωνές ἀπὸ τὴν πέτρα ἀπὸ τὸν ὕπνο
βαθύτερες ἐδῶ πού ὁ κόσμος σκοτεινιάζει.

Στὴ σεφερικὴ συμβολικὴ τῆς *Λυκόπετρας*, τὸ βασικὸ θέμα τῆς πέτρας, πού ἐξετάσαμε παραπάνω, δεμένο μὲ τὸ θέμα τοῦ *λύκου*²⁵ πιστεύουμε ὅτι ἐκφράζει τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου πού καταπιέζεται βάνουσα ἀπὸ τὸν ἄλλο ἄνθρωπο, ψυχικὰ ἢ σωματικὰ, καὶ τὴ θηριωδία πού θριαμβεῦει στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες χωρὶς τέλος. Στὰ δύο ποιήματα πού μελετήσαμε, ὁ Σεφέρης μὲ ἀφορμὴ μιὰ ὀδυνηρὴ προσωπικὴ ἐμπειρία, ἀπόρροια μιᾶς τραγικῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ἔδωσε οἰκουμενικὴ διάσταση στὴν καταπίεση, στὸν ἀνθρώπινο πόνο καὶ στὸ θάνατο πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὸν ἄλλο ἄνθρωπο. Στὸ χρόνο πού διέρρευσε ἀπὸ τότε πού γράφτηκαν αὐτὰ τὰ δύο ποιήματα μέχρι σήμερα, «ἡ ζυγαριὰ [... πάντα] βάραινε κατὰ τὸ μέρος τῆς ἀδικίας»²⁶ καὶ μιὰ ἀτέλειωτη κόκκινη γραμμὴ «χαραγμένη στὴν πέτρα τοῦ λύκου» διαπερνάει τόσο τὴν ἑλληνικὴ ὅσο καὶ τὴ διεθνὴ σκηνή.

4

Ἡ «*Λυκόπετρα 2*» βρίσκεται σ' ἓνα ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ κλίμα. Ὁ ποιητὴς ἦ κάποιος ἄλλος ἀφηγητὴς μᾶς μιλά τώρα γιὰ

25. Ὁ λύκος χρησιμοποιεῖται ὡς λάιτ μοτίφ γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν πιὸ πρωτόγονη καὶ ζωώδη πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὰ βίαια καὶ αἱμοβόρα ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου (Jung).

26. *Ποιήματα, Γυμνοπαιδιά*, Α', «Σαντορίνη», στ. 12, σ. 75.

μια στιγμή από τὸ παρελθὸν μὲ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο· γιὰ ἓναν μεγάλο ἄνθρωπο μὲ τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶχε μιὰ προσωπική σχέση:

ΛΥΚΟΠΕΤΡΑ 2

Δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἀλλιῶς, δὲν μποροῦσε... [1]

*Ὅταν ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔλεγε πὼς δὲν μποροῦσε,
φαινόταν ν' ἀκούει μιὰ παράξενη μουσική.*

Ἄγγιξε τὰ πόδια μου τὰ γόνατά μου·

ὁ ἀγέρας φνσουσε στὶς ὀξείες, τὰ φῶτα [5]

ἀπλώθηκαν κάτω στὸν κάμπο, ἀστερισμοί.

Κράτησα τὴν παλάμη του· ἡ μεγάλη γραμμὴ τῆς ζωῆς του

χτύπησε τὴν καρδιά μου χαραγμένη στὴν πέτρα τοῦ λύκου. [8]

Μὲ ἀφορμὴ ὀρισμένα στοιχεῖα μέσα στὸ ποίημα, πιστεύουμε πὼς «ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς» εἶναι ὁ μεγάλος ψυχὸς καὶ ἀφοσιωμένος γιατρός Γεώργιος Καραμάνης, ἰδρυτὴς τοῦ Σανατορίου καὶ σύζυγος τῆς Ἄννας Καραμάνη. Ὁ Καραμάνης ἦταν μιὰ ἥρωικὴ φυσιογνωμία ποὺ διαπνεόταν ἀπὸ βαθιὰ εὐγένεια καὶ ἀπέραντη ἀγάπη γιὰ τοὺς συνανθρώπους του. Ἐζῆσε ἀπομονωμένος καὶ στερημένος πάνω στὸ βουνό, καὶ μὲ πίστη καὶ δύναμη ἀφιέρωσε ὅλη του τὴ ζωὴ προσφέροντας μὲ τρυφερότητα καὶ στοργὴ «τὸ χάδι τῆς ψυχῆς του στοὺς ἀσθενεῖς του»²⁷ ποὺ τὸν εἶχαν ἀνάγκη.

Τὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος ποὺ στηρίζουν τὴν παραπάνω ὑπόθεση ἐργασίας εἶναι πρῶτα τὸ τοπίο ὅπου διαδραματίζεται τὸ ποίημα καὶ τὸ ὁποῖο μᾶς θυμίζει τὸ Σανατόριο Πηλίου (5-6). Ἐπειτα, μιὰ ἀναφορὰ σ' αὐτὸν καὶ στὴν ἀποστολὴ του στὸ Σανατόριο πιστεύουμε ὅτι ἀποτελοῦν οἱ τρεῖς πρῶτοι καὶ οἱ δύο ἀκροτελεύτιοι στίχοι.

27. Ἐπιστολὴ Ἄννας Σικελιανοῦ· βλ. Γιάννης Μουγογιάννης, *Ὁ Γεώργιος Καραμάνης καὶ τὸ Σανατόριο Πηλίου*, Δῆμος Ἀγριῆς, 1999, σ. 14.

Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας γιὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ποιήματος στὸν ἀπόκοσμο γιὰ τὸν Καραμάνη θεωρηθεῖ πιθανή, μπορεῖ τότε ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος καὶ οἱ δύο καταληκτικοὶ στίχοι νὰ εἶναι ἕνας μακρινὸς ὑπαινιγμὸς ἐνοχῆς;

Τὰ τρία πικρὰ ποιήματα τῆς «Λυκόπετρας», ποὺ ἐξετάσαμε, πιστεύουμε πὼς παρουσιάζουν μιὰ συγγένεια μὲ τὸ *Μυθιστόρημα*: βρίσκονται στὴ σκιά του, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἴδιο κλίμα ἀγωνίας καὶ θανάτου, καὶ περιγράφουν μὲ παρόμοιο τρόπο «τὸ βασικὸ συναίσθημα²⁸ μιᾶς ἀκόμα τραγικῆς στιγμῆς τῆς ἱστορίας» μας. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὰ χωρίζουν μόνο ἕξι μῆνες²⁹ — ἕξι ὀδυνηροὶ μῆνες καὶ γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ γιὰ τὸν τόπο. Τὰ πιὸ ὀδυνηρά, ὥστόσο, ἦρθαν μετὰ...

28. Γεώργιος Σεφέρης, «Εἰσαγωγή στὸν Θ. Σ. Ἴλιοτ», *Δοκιμές, Α΄*, Ἰνκάρος, ³1974, σ. 30· Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Μυθιστόρημα '61», στὸ *Γιὰ τὸν Σεφέρη. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὰ τριάντα χρόνια τῆς Στροφῆς*, σ. 216.

29. Τὸ *Μυθιστόρημα*, ὡς γνωστόν, ὀλοκληρώθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1934 καὶ δημοσιεύτηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1935. Τὰ τρία ποιήματα τῆς «Λυκόπετρας» γράφτηκαν τὸν Αὐγούστο-Σεπτέμβριο 1935.